

Лідія ГНАТЮК¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID 0000-0002-8318-3900

Фразеологічні одиниці з ойконімним і відойконімним компонентами як свідчення історичної пам'яті українців

Історична пам'ять – важливий складник національної свідомості народу, необхідний для збереження духовних надбань попередніх поколінь, забезпечення їхнього зв'язку з кожною наступною генерацією, розуміння й осмислення нащадками картини світу їхніх предків. Історична пам'ять значною мірою визначає індивідуальну, колективну й національну мовну свідомість, яка є органічним компонентом національної ідентичності. Зв'язок історичної пам'яті та мовної свідомості українців і досі залишається недостатньо висвітленим, хоча для українського суспільства XXI ст. актуальним є пошук відповідей на складні питання історичного буття українського народу та його мови.

Мета статті – показати „сліди” історичної пам'яті українців у фразеологічних одиницях (у широкому розумінні) з ойконімами і відойконімними прикметниками, що зберігають окремі фрагменти національної мовної картини світу XIX ст., часом уже не зовсім зрозумілі сучасним мовцям. Досягнення названої мети передбачає виявлення паремій і стійких сполук з названими компонентами, які позначають важливі в минулому реалії, з'ясування семантики цих одиниць і їхнього місця в мовній картині світу тогочасного українця, а також надання їм оцінки з урахуванням екстралінгвальних чинників розглядової доби. У такому аспекті названі фразеологічні одиниці ще не розглядалися.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці з проблем збереження історичної пам'яті і відображення її у слові (Гнатюк 2018, Культура 2013, Яковлева 1998), реконструкції мовної картини світу та мовної свідомості на

¹ Лідія Гнатюк – мовознавець, професор кафедри української мови і прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, lidahnatjuk@bigmir.net

фразеологічному матеріалі (Бирих 2005, Венжинович 2018, Ужченко 1999) та ін. Джерелами аналізу слугували збірка *Українські приказки, прислів'я і таке інше* М. Номиса (1864), а також лексикографічні праці XIX–XXI ст., довідкові та енциклопедичні видання. Для реконструкції фрагментів мовної картини світу українців XIX ст. застосовано методи історико-лінгвістичного та лінгвокультурологічного аналізу з урахуванням позалінгвальних чинників.

Історія Наддніпрянської України в XIX ст. пов'язана з Російською імперією, а Західної – з Австро-Угорщиною, що знайшло відображення в українській мові. Ойконіми та похідні від них, наявні у фразеологічних одиницях, дозволяють сучасному українцеві скласти певне уявлення про специфіку картини світу своїх предків. Наприклад, паремії, зафіксовані в укладеній М. Номисом збірці *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, яка вийшла у світ 1864 р. (прикладі з неї подаємо в сучасній орфографії з огляду на неусталеність написання тих самих слів), яскраво показують опорні точки національного простору, які народ і в підросійській Україні, і на українських землях у складі Австро-Угорщини осмислював у різних аспектах, пов'язуючи їх зі знаковими подіями історії: *Старший Галич відо Львова* (М. Номис прокоментував: „Галич стояв уже в 1140 р., Львов построїли в 1270 р.”); *Добувся, як швед під Полтавою* (укладач зауважив: «програвши справу 1709 р.»)² та ін. Про важливе місце Києва в мовній картині світу українців свідчать прислів'я і приказки, зокрема й жартильові: *Київ не відразу збудований; Язык доведе до Києва і до кия; Далеко п'яному до Києва; Дурний і в Києві не купить розуму; Як в Києві на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в Полтаві перекупки на місті гуторять*³.

Відомо, що Східна Галичина до 1772 року входила до складу Польщі; назви польських міст, засвідчених у пареміях у XIX ст., відображають пам'ять народу про перебування в цій державі: *Язык і до Кракова доведе; Ой далеко-далеко до города Києва, а від Києва аж до Полтави, а з Полтави аж до Варшави*⁴. Назви інших європейських міст представлені у фразеологічних одиницях та їх варіантах: *Був у Римі та й папи не бачив / В Римі бути й папи не видіти / Бувши в Римі та папіжа не видати; З рижу не зробили Парижу; Вези овес й до Парижа, а не буде з вівса риж*⁵ та ін. У двох останніх випадках згадка про *Париж* може бути зумовлена тим, що цей ойконім добре римується з *риж* ‘рис’⁶.

У частині прислів'їв та їх варіантів, де згадано прецедентні для українців із західних земель ойконіми, виражено розуміння того, що простому людові доводиться тяжко всюди: *Львів не всякому здоров; У Луцьку все не по-людську: навколо вода, а в середині біда; І в Відні люде бідні; Піди до Кракова –*

² М. Nomys, *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, Київ 1993, с. 86, 118.

³ *Ibidem*, с. 265, 91, 260, 289, 585.

⁴ *Ibidem*, с. 503, 618.

⁵ *Ibidem*, с. 307, 350, 344.

⁶ В. Hrinchenko, *Slovar' ukrains'koi movy*, t. 4, Київ 1997, с. 16

*всюди біда однакова / Хоч і до Кракова – скрізь біда однакова / Од Чакова до Кракова – всюди біда однакова / Піди до Кракова – всюди біда однакова; піди й за Карпати, то треба бідувати*⁷ та ін.

Москву згадано в переміях із прозорою семантикою: *Москва сльозам не вірить; Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована*⁸.

Фразеологічні одиниці, зібрані М. Номисом, дозволяють сучасному мовцеві скласти певне уявлення про те, чим славилися в минулому українські міста і села. Вислів *Рогатин Богові побратим* зрозумілий і нині; укладач прокоментував, що це містечко (сучасна Івано-Франківщина) було колись заможним⁹.

Решетилівка на Полтавщині, заснована ще в XVII ст., здавна була відома виробами з вовни – килимами та гобеленами, а шапки з решетилівського смушку були невід’ємним атрибутом вбрання козацької старшини. Тому сполука *решетилівські віви*¹⁰ була органічним компонентом мовної картини світу українця XIX ст., як і вислів *О, це Брусилівська!* (про горілку з Брусилова, сучасна Житомирщина)¹¹.

Паремії *Знай, по чому в Костянтиніві гребінці! / Як я тобі дам, то будеш знати, по чім в Новім Костянтиніві гребінці!*; *Буде знать, по чім в Тростянці гребінці*¹² сам М. Номис не пояснив і не прокоментував, проте його примітка, що вони походять із тогочасної Брацлавщини, дозволяє зрозуміти, що йдеться про містечка Новий Костянтинів і Тростянець на сучасній Вінничині, які в XIX ст. були відомими торговельними центрами. А. Івченко пояснює фразеологізм *знати, по чім у Тростянці гребінці* (з позначкою „діалектне”) як ‘бути покараним’¹³.

У своїй збірці М. Номис відобразив і факт конкурування тогочасних українських містечок між собою: *Обізвавсь Яготин: „Ніжин мені побратим”, а Ніжин каже: „Є у степу Ромен, та й той мені не рівен”*¹⁴.

З коментарів укладача до окремих паремій стає зрозуміло, що деякі українські поселення мали сумнівну славу: „Клепачів і Чевильча (села Лубенського повіту) з давніх-давен вславилися на Лубенщині злодійством. За моєї пам’яті ще діялось, що чумаки було ганяють із батіжжям в Лубнах по ярмарку: піймають на крадіжці, дьогтем обіллють, обсиплють піском та й почнуть скрізь по ярмарку – тільки й карі їм було”¹⁵. Так постав вислів *клепачівський злодій*¹⁶.

⁷ М. Nomys, *Op. cit.*, s. 72, 125, 133.

⁸ *Ibidem*, s. 78.

⁹ *Ibidem*, s.72.

¹⁰ *Ibidem*, s. 73.

¹¹ *Ibidem*, s. 511.

¹² *Ibidem*, s. 201, 190.

¹³ А. Івченко, *Istorija ta etymologija ukraїns'koї frazeologiji: bibliografičnyj pokazčyk (1864-1998)*, Harkiv 1998, s.147.

¹⁴ М. Nomys, *Op. cit.*, s. 73.

¹⁵ *Ibidem*, s. 591-592.

¹⁶ *Ibidem*, s. 591.

Привертає увагу жартівлива порада, поширена в ХІХ ст. на Конотопщині: *У Києві не женись, а в Ромні кобил не міняй*. Укладач ґрунтовно пояснює її: „Ромен вславився по країнах своїми циганами («роменські», каже, «цигане»), як хоче кого налаять людьми в'їдливими і д.), а Київ тим, що хто жениться там з нашого брата захожого, то певно на хльорці якій”¹⁷. У Б. Грінченка знаходимо пояснення, що *хльорка* – це повія¹⁸.

Окремі наведені М. Номисом вислови відбивають місцеві звичаї, з яких насміхалися жителі інших сіл і містечок: *красилівська масниця* (йдеться про с. Красилів колишнього Борзнянського повіту, сучасна Чернігівщина; укладач зауважує, що так „дражнять красилівців, що років 50 вони перший тиждень посту замість масниці гуляли і їли скором”)¹⁹; *лоб сиволозький* (Сиволож – село колишнього Борзнянського повіту, нині Чернігівщина; М. Номис додав у примітці: „Дражнять сиволожан, що високо підголюються, та й усякого, хто так робить”)²⁰.

Часом паремія виникала на основі реальних подій: *Обійшовся, як Сахно в Каратулі*. М. Номис пояснює: „Каратуль – село Переяславського повіту. То чумак був Сахно, був у Каратулі, на ярмарку. Спродавшись, загуляв так, що і в голові замакітрилось, і якоесь одбився од своїх. А далі й пішов їх шукать, та й ушелепався у церков – а там саме одправа йшла; не розчовпав гаразд, де і що, – «гей», каже, – «а де наші?» Його і випхали з церкви”²¹.

Іноді ойконім у паремії відбиває жартівливу мовну гру: *Чи ти з-під Глухова (обігрується з глухий)?*²² (*Глухів* – містечко на Сумщині). Про почуття гумору наших предків свідчать вислови *аж Київ видно, аж Москву видно*²³ – так говорили, якщо вкусили щось кисле.

На Полтавщині, в Решетилівці, виник фразеологізм *розсілася, як решетилівська толока*²⁴. Сполуку *як решетилівська толока* М. Номис пояснив „про що широке”²⁵. „Фразеологічний словник української мови” наводить її з позначкою „жартівливе” і тлумачить так: „Дуже широко, розкішно”²⁶. Лексема *толо́ка* – важливий знак української етнокультури – позначала: 1) старовинний спосіб громадських робіт – одноразову працю гуртом без оплати, а за частування; 2) залишене під пар поле, що служило пасовищем для худоби, а також вигін, де пастухи збирали череду; 3) взагалі вільну ділянку біля села, де збиралася

¹⁷ *Ibidem*, s. 72.

¹⁸ В. Hrinčenko, *Op. cit.*, t. 4, Kyiv 1997, s. 403.

¹⁹ М. Nomys, *Op. cit.*, s. 592.

²⁰ *Ibidem*, s. 605.

²¹ *Ibidem*, s. 633-634.

²² *Ibidem*, s. 382.

²³ *Ibidem*, s. 543.

²⁴ *Ibidem*, s. 160.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Frazeologičnyj slovnyk ukraїns'koї movy*, Kyiv 1993, kn. 2, s. 888.

молодь на гуляння; також саме таке гуляння²⁷. У вислові *Розсілася, як решетилівська толока* спостерігаємо метонімію, яка виникла на основі того, що коли люди, які працювали гуртом на толоці, сідали частуватися, вони займали багато місця (бо їх було багато).

Прецедентні для українців, які проживали на Наддніпрянщині, назви одиниць виміру віддалей засвідчені у складі фразеологізмів *келебердянська верства, пирятинська верства, чугуївська верства*, що вживалися на позначення дуже високої на зріст людини²⁸. У XVII ст. *Келеберда* була сотенним містечком Полтавського полку (нині Полтавщина), *Пирятин* – сотенним містечком Лубенського полку (сучасна Полтавщина), а *Чугуїв* – військовим поселенням (нині Харківщина); усі ці населені пункти ввійшли до складу Російської імперії після приєднання України до Росії в 1654 р. В основі фразеологізмів лежить порівняння людини з високим верстовим стовпом; такі стовпи ставили обабіч дороги на віддалі 1, 056 км один від одного для визначення відстані між певними пунктами²⁹. Водночас лексема *верства (верста)* позначала давню східнослов'янську міру великих віддалей, що становила (з кінця XVII ст.) 1,0668 км і вживалася до запровадження метричної системи³⁰.

У 60-х – на поч. 70-років XVII ст. у російській мові виник фразеологізм *коломенская верста* на основі порівняння людини з верстовими стовпами, які були встановлені за вказівкою царя Олексія Михайловича по дорозі з Москви до села Коломенське, де була літня резиденція імператора. В.М. Мокієнко зауважує, що ще до „коломенських верств” лексема *верства* вживалася на позначення людини високого зросту³¹. Напевно, такі стовпи були поставлені по всій території тодішньої Російської імперії, зокрема й на теренах сучасної Полтавщини та Харківщини, що й зумовило виникнення наведених вище фразеологічних одиниць.

У збірці М. Номиса зафіксовано фразеологізм *Великий (або: довгий), мов пирятинська верства*³². *Пирятинську верству* укладач згадує і в коментарі до приказки *Випросталась, як семисотна верства*: „Семисотні верстви були за цариці Катерини. По старих шляхах вони ще й тепер іноді є: дубові, високі. *Пирятинська верства* теж семисотна, – себто верства, що вони стоять по старому шляху з Переяслава у Лубні”³³. *Семисотною верствою (верстою)* називали верству довжиною сімсот сажнів, а сажень з XVIII ст. дорівнював 3

²⁷ W. Żajworonok, *Znaky ukraїns'koї etnokultury*, Kyїv 2006, s. 599; B. Hrinčenko, *Op. cit.*, t. 4, Kyїv 1997, s. 272.

²⁸ *Frazeologičnyj slovnyk ukraїns'koї movy*, kn. 1, s. 73.

²⁹ W. Żajworonok, *Op. cit.*, s. 76.

³⁰ *Ibidem*, s. 77.

³¹ A. Birih, W. Mokijenko, L. Stepanowa, *Slovar' russkoj frazeologii*, Moskva 2005, s. 90-91.

³² M. Nomys, *Op. cit.*, s. 384.

³³ *Ibidem*, s. 634.

аршинам, або 2, 134 м³⁴. В. Д. Ужченко вважав, що фразеологізми *пирятинська верста*, *келебердянська верста*, *чугуївська верста*, у росіян – *коломенська верста* могли бути мотивовані не тільки висотою стовпа, а й відрізком шляху – залежно від міри протяжності: „Усі вони довгі («високі»), хоч і неоднакові”³⁵.

Уявлення про тогочасні перешкоди, які траплялися на шляху мандрівників, дає приказка *Бодай тебе не минула вересоцька гребля*³⁶, у розширеному варіанті – *Щоб ти не минув вересоцької греблі та Хоменкових рук* (коментар укладача: „Хоменко, кажуть, був злючий становий”)³⁷. Прикметник *вересоцька* походить від назви села *Вересоч* на Чернігівщині. Через село протікає річка *Вересоч*, переїзд через яку, напевно, був пов’язаний зі значними труднощами, про що свідчать паремії *Як переїдеши Вересоч, — так і їдь куди хоч* (укладач зауважив: „Гребля там клята”)³⁸, *З Вересочі повилазили очі*³⁹.

Особливе місце в мовній картині світу українців ХІХ ст., які перебували в Російській імперії, посідала лексема *Москва*, що, за Б. Грінченком, була і назвою міста, і синонімом до *москаль*, а *москаль* уживали в таких значеннях: „1) Великороссь. 2) Солдат”⁴⁰. У збірці М. Номиса натрапляємо на вислів, який дає повне уявлення про ставлення українців до Російської імперії: *Служив Москві, Іване, а вона ж його гане*⁴¹.

Прикметник *московський* у ХІХ ст. уживався із семантикою „1) Великорусский. 2) Солдатский”⁴². За свідченням І. Огієнка, на Наддніпрянщині в народі була поширена сполука *московський вітер*, якою позначали північний вітер⁴³. У деяких висловах атрибутив *московський* має виразно негативну конотацію, зумовлену історичним досвідом перебування наддніпрянських українців у Російській імперії: *Звичме, московська напасть; Бов, бов по московській брехні!*⁴⁴. Дуже промовистим є фразеологізм *московський місяць* – „надовго відкладений, тривалий у часі обіцяний термін, протягом якого щось виконується”⁴⁵. У М. Номиса натрапляємо на приказку *попопам’ятаєш московський місяць*⁴⁶; близьким за значенням до неї є вираз *московський підожди*⁴⁷, а також яскравий фразеологічний

³⁴ *Slovník ukraïns’koï movy* [v 11 tomah], t. 9, Kyïv 1978, s. 15, 123.

³⁵ V. Užčenko, *Obrazy ridnoï movy*, Luhans’k, 1999, s. 84.

³⁶ M. Nomys, *Op. cit.*, s. 191.

³⁷ *Ibidem*, s. 628.

³⁸ *Ibidem*, s. 73.

³⁹ *Ibidem*, s. 585.

⁴⁰ B. Hrinčenko, *Op. cit.*, t. 2, Kyïv 1996, s. 447.

⁴¹ M. Nomys, *Op. cit.*, s. 69.

⁴² B. Hrinčenko, *Op. cit.*

⁴³ I. Ohijenko, *Etymologično-semantyčnyj slovník ukraïns’koï movy*, t. 3, Winnipeg 1988, s. 123.

⁴⁴ M. Nomys, *Op. cit.*, s. 78.

⁴⁵ W. Žajworonok, *Znaky ukraïns’koï etnokultury*, Kyïv 2006, s. 369-370.

⁴⁶ M. Nomys, *Op. cit.*, s. 267.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 78.

зворот, побудований на протиставленні прислівників російської та української мов: *сейчас, та не зараз*⁴⁸.

У розгляданій збірці привертає увагу і влучний оцінний вислів *Оце прив'язка, як московська пеня!*⁴⁹. Сполуку *пеня московська* Б. Грінченко витлумачив як „безпричинная притирка; человек безъ причины и сильно придирающийся”⁵⁰. Гірку іронію українців образно передає зафіксований М. Номисом вираз *Матері твоїй московська бурулька*⁵¹, а також діалог: „Якого ти мені, тату, гостинця купив?” – „Московську бурульку”⁵². Б. Грінченко трактує сполуку *московська бурулька* як „кукиш”⁵³, тобто ‘дуля, нічого’.

Отже, ойконіми і відойконімами прикметники у складі фразеологічних одиниць проливають світло на важливі фрагменти мовної картини світу українців минулого, виступають маркерами історичної пам’яті народу, зберігаючи сліди давніх подій, побуту містечок і сіл, колективних уявлень та оцінок наших предків.

ДЖЕРЕЛА

- Frazeologičnyj slovnyk ukraїns'koї movy*, red. kol. L.S. Palamarčuk (holova) ta in., kn. 1-2, Kyїv 1993.
- Hrinčenko B., *Slovar' ukraїns'koї movy*, t. 1, 2, Kyїv 1996; t. 4, Kyїv 1997.
- Ivčenko A., *Istorija ta etymologija ukraїns'koї frazeologiji: bibliografičnyj pokazčyk (1864-1998)*, Harkiv 1998.
- Nomys M., *Ukraїns'ki prykazky, pryslivja i take inše*, Kyїv 1993.
- Ohijenko I., *Etymologično-semantyčnyj slovnyk ukraїns'koї movy*, t. 3, Vinnipeg 1988.
- Slovnyk ukraїns'koї movy [v 11 tomah]*, red. kol. I.K. Bilodid (holova) ta in., t. 9, Kyїv 1978.
- Žajvoronok V., *Slovnyk ukraїns'koї movy*, Kyїv 2012.

ЛІТЕРАТУРА

- Birih A., Mokijenko W., Stepanowa L., *Slovar' ruskoj frazeologii*, Moskva 2005.
- Hnatiuk L., *Slovo u vymirah istoričnoї pamjati ukraїnciv [v:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”*, nr 6, 2018, s. 61-72.
- Jakovlewa E., *O pon'atii „kulturnaja pam'at'” w primenenii k semantike slova [v:] „Voprosy jazykoznanija*, nr 3, 1998, s. 43-73.
- Kul'tura istoričnoї pamjati: jevropejs'kyj ta ukraїns'kyj dosvid*, za red. Ju. Šapovala, Kyїv 2013.
- Užčenko V., *Obrazy ridnoї movy*, Luhans'k 1999.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 267.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 157.

⁵⁰ B. Hrinčenko, *Op. cit.*

⁵¹ M. Nomys, *Op. cit.*, s. 176.

⁵² *Ibidem*, s. 544.

⁵³ B. Hrinčenko, *Op. cit.*, t. 1, Kyїv 1996, s. 114.

Venžynovyč N., *Frazemika ukraïns'koï literaturnoï movy v konteksti kognitologii ta lingvokulturologii*, Uzhorod 2018.

Žajvoronok V., *Znaky ukraïns'koï etnokultury*, Kyïv 2006.

Статтю присвячено виявленню у фразеологічних одиницях (у широкому розумінні) з ойконімами та відойконімними прикметниками тих „слідів” історичної пам’яті українців, які відбивають уявлення народу в XIX ст. про власну історію та сусідні країни, а також відображають побут, місцеві звичаї, локальні події, цікаві випадки, пов’язані з певними населеними пунктами і на Наддніпрянській Україні, яка входила до складу Російської імперії, і на західних українських землях, що належали до Австро-Угорщини. Частина розглянутих фразеологічних одиниць, зафіксованих у збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів’я і таке інше» (1864), засвідчена сучасними словниками, а частина відома лише з лексикографічних джерел XIX – початку XX ст. Було зроблено спробу пояснити походження і значення висловів, уже не зрозумілих сучасному носієві української мови. Для реконструкції фрагментів мовної картини світу українців XIX ст. застосовано методи історико-лінгвістичного та лінгвокультуrolогічного аналізу з урахуванням позалінгвальних чинників.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, паремії, ойконіми, відойконімні прикметники, мовна картина світу українців XIX ст., історична пам’ять.

PHRASEOLOGICAL ITEMS WITH OIKONYM AND DEOIKONYM COMPONENTS AS MANIFESTATION OF THE UKRAINIANS’ HISTORICAL MEMORY

The paper’s subject is tracing the historical memory of the Ukrainian people as evidenced in (broadly understood) phraseological items that contain oikonyms as well as adjectives derived from oikonyms, and reflect the 19th c. Ukrainians’ perception of their history and neighbouring countries, and also their everyday life, local customs and memorable occurrences related to some inhabited places both in Dnieper Ukraine, then belonging to the Russian Empire, and in Western Ukraine, then part of the Austrian (after 1867, Austrian-Hungarian) Empire. Some of the phraseological units discussed in the paper and drawn from M. Nomys’ 1864 collection “Ukrainian sayings, proverbs and the like” are recorded in modern dictionaries, while the others are only found in the 19th - early 20th c. dictionaries. The author attempts to elucidate the origin and meaning of phraseologisms that are incomprehensible for Present-day Ukrainian speakers. In her reconstruction of relevant fragments of the 19th c. Ukrainians’ world picture, she uses the methods of historical-linguistic and linguistic-cultural analysis, also taking into account extralinguistic data.

Key words: phraseological items, paroemias, oikonyms, deoikonym adjectives, the 19th c. Ukrainians’ world picture, historical memory.

zgłoszenie artykułu: 12.01.2020
przyjęcie artykułu do druku: 22.06.2020